

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

№1

1992

**ШЛЯХИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВНОСТІ**

Українська інтелігенція в
пошуках шляхів національного
самовизначення (1917-1920 рр.)

Переговори між Українською
Державою та Радянською
Росією (23.У -7.Х 1918 р.р.)

Київ

Заруда Тарас Віталійович - аспірант Київської державного університету ім Т.Г.Шевченка

Бойко Олена Дмитрівна - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України АН України

Автори вміщених матеріалів висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: С.В.Кульчицький (головний редактор), В.Ф.Верстюк, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій, О.І.Ганжа (відповідальний секретар), І.С.Хміль.

Літературний редактор. В.В.Стехун

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

© О.Д. Бойко 1992.

УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПОШУКАХ ШЛЯХІВ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ (1917-1920 рр.)

Складною і суперечливою була історія українського народу на рубежі двох епох. Настільки складною, що вчені досі не виробили єдиного підходу до багатьох подій і явищ того періоду. Таким же складним і суперечливим було і життя української інтелігенції, яка розділила під час революції долю свого народу.

Дореволюційна інтелігенція в Україні не була однорідною як у соціальному, так і національному плані. Не маючи точних даних, ми однак знаємо, що українці у її складі переважали над росіянами; певний відсоток становили євреї; були поляки, німці, а також представники інших національностей. Українська інтелігенція в основному належала до середнього класу. Найбільший професійний загін її становила народне вчительство, чималою була частка агрономів, лікарів, кооператорів, адвокатів, творчої інтелігенції. Значну частину становили так звані напівінтелігенти, тобто найменш матеріально забезпечені і малокваліфіковані спеціалісти та службовці. Верхівку представляла нечисленна ліберальна професура.

Радянська історіографія дуже спрощено підходила до оцінки місця і ролі інтелігенції у революційних подіях. Її головний і незаперечний, на перший погляд, висновок про те, що уже під час громадянської війни "краща" частина інтелігенції (у тому числі і українська) перейшла на бік Радянської влади, сьогодні нам здається безпідставним. І в цьому головну роль відіграла публіцистика, хоча останнім часом з'явилися і більш серйозні наукові праці, написані з неупереджених позицій¹.

В українській радянській історіографії інтелігенція за часів соціалістичної революції і громадянської війни так само традиційно розглядалася як об'єкт того чи іншого впливу, причому головне місце відводилося її професійному співробітництву а Радянською владою. Складалося враження, що помітної ролі у політичному житті суспільства інтелігенція не відігравала. Однак це не так.

Очевидно, подібне ставлення до інтелігенції з'явилося наприкінці 20-х - на початку 30-х років, коли відповідно до сталінської формули класової структури радянського суспільства інтелігенції було відведено другорядну роль "прошарку". Протягом багатьох років радянські історики і філософи само так і

розглядали сучасну інтелігенцію. Проте існували істотні відмінності між старою інтелігенцією і новою, радянською. Радянська інтелігенція - якісно нова генерація. Її походження, спосіб життя, умови відтворення мають дуже мало спільного з дожовтневою інтелігенцією.

Освітній і культурний рівень, професійна підготовка дореволюційної інтелігенції були значно вищими порівняно з іншими соціальними групами суспільства. Інтелектуальна праця тоді високо ними цінувалася. Відповідно високим був і життєвий рівень інтелігенції. Верхівка ж її за своїм матеріальним становищем наближалася до найбільш заможного класу. Однак матеріальні відмінності, на нашу думку, - не головні. Існували значно істотніші духовні, моральні відмінності. Серед них - престижність насамперед масових професій - вчителів, лікарів, інженерів, офіцерів, а також високий авторитет їх у суспільстві. Хто був найбільш шанованою і авторитетною постаттю на селі? - Священик і вчитель. Хто формував громадську думку у провінційному кісті? Вчителі, лікарі й адвокати. Звичайно, інтелігенція не стояла осторонь політичного життя. Вона мала незалежні політичні погляди і була досить активною у громадському житті. Здається, не було такої політичної партії в Росії, у складі якої не було б осіб розумової праці, від чорносотенного "Союзу Михаїла-Архангела" до соціалістів-революціонерів та соціал-демократів. Буржуазно-демократичний лад, встановлений у лютому 1917 р., інтелігенцію влаштував. Революційне піднесення, викликало бурхливе зростання громадсько-політичної активності в усьому суспільстві, з особливою силою охопило інтелігенцію. Ні раніше, ні згодом вона не відчувала себе такою реальною політичною силою як у 1917 р.

В країнах Російської імперії, які зазнавали не тільки соціального, а й національного гноблення, роль інтелігенції в політичному житті суспільства була набагато вищою, ніж у центрі. Таке становище склалося історично, оскільки інтелігенція пригноблених націй добровільно виконувала високу місію просвіти свого народу, зберігала і примножувала його культурні традиції, виховувала національну свідомість. Марксистська теорія відводила роль керівника в національних рухах кінця XIX - початку XX ст. національній буржуазії. Проте, на нашу думку, це стосується країн, то досягли в своєму розвитку стадії класич-

ного капіталізму, де був розвинутий клас національної буржуазії. На Україні внаслідок особливостей її історичного розвитку не було сильної національної буржуазії, яка б відігравала провідну роль в економіці, була національно свідомою й політично активною. Дрібна й середня буржуазія, що підтримувала національний рух, була неспроможна його очолити. Тому керівником національно-визвольного руху виступала інтелігенція.

В українському національному русі брав участь весь народ: селяни, робітники, буржуазія, поміщики, інтелігенція. Кожна соціальна група вклала свій соціальний зміст у його характер і мету. Яким же був зміст вимог української інтелігенції? Досить вдало його сформулював академік Російської академії наук, українець за походженням В.І.Вернадський у написаній у 1915 р. так тоді і не опублікованій статті "Українське питання і російське суспільство": "Українська інтелігенція чекає під Росії повністю визнання за українською народністю прав на національно-культурне самовизначення, тобто прав на вільну національну працю у сфері школи, науки, літератури, громадського життя; українці вважають, що в інтересах не тільки місцевої української, а й загальноросійської культури не ставити перешкод їхнім прагненням до українізації місцевого громадського і церковно-релігійного життя, а також місцевого самоврядування².

Повалення самодержавства не розв'язало національного питання, проте стало могутнім каталізатором національно-визвольного руху. 4 березня у Києві було утворено Центральну Раду - організацію, яка об'єднала і очолила цей рух. Її було дообрано на Українському національному конгресі, проведеному 5-7 квітня 1917 р. у Києві, з його делегатів. Центральна Рада стала представницьким органом, фактично українським парламентом. Головою її конгрес обрав М.Грушевського (очолював Центральну Раду з моменту її створення), заступниками - В.Винниченка та С.Єфремова. Це були кращі представники української інтелігенції, цвіт нації. Михайло Грушевський - видатний історик, професор, автор фундаментальної праці "Історія України-Руси", протягом багатьох років був у центрі наукового і культурного життя українців Галичини. Володимир Винниченко - талановитий письменник, революціонер з великим стажем політичної діяльності, лідер Української соціал-демократичної партії /УСДРП/. Сергій Єфремов - вчений-літературознавець, відомий публіцист, один

із засновників Товариства українських поступовців /ТУП/, лідер Української партії соціалістів-федералістів /УПСФ/, у яку був реорганізований ТУП у 1917 р.

Виникає запитання, чи була українська інтелігенція настроєна націоналістично? Очевидно, на нього не можна відповісти однозначно. Насамперед треба відмовитися від поширеного стереотипу, за яким націоналізм розглядався як суто негативне явище. До речі, В.І.Ленін не відкидав прогресивного змісту націоналізму пригноблених націй. Головна суть націоналізму дореволюційної української інтелігенції полягала у прагненні до консолідації нації, відстоюванні національної свідомості і гідності українців, у боротьбі за підтримку і розвиток української мови та культури.

Вся українська інтелігенція одностайно підтримала Центральну Раду. На першому етапі, до проголошення її крайовою владою, це була громадська організація, яка очолювала боротьбу українського народу за національне визволення. Вона була створена інтелігенцією, пізніше демократичним шляхом поповнилася представниками від усіх верств суспільства, а також національних меншостей, що проживали на Україні. Свою головну мету Центральна Рада вбачала у досягненні автономії України в межах Російської федеративної держави.

Центральна Рада ніколи не стояла на шовіністичних позиціях, а її націоналізм виявлявся лише у прагненні до національної автономії. На звинувачення у націоналізмі краще за всіх відповів її лідер М.Грушевський у статті "Чи Україна тільки для українців?", опублікованій 15 квітня в газеті "Нова рада". "Ми думаємо якраз, - підкреслював, зокрема, Михайло Сергійович, - що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любіть її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності. І всякий, хто водиться такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був - Великорос, Жид, Поляк, Чех". Однак стверджувати, що вся інтелігенція стояла на позиціях М.Грушевського, означало б погрішити проти істини.

Російська інтелігенція, яка жила на Україні, ставилася до українського національного руху переважно негативно. Її демократична частина, поділяючи погляди дрібнобуржуазної демократії, загалом визнавала за українцями право на національно-

територіальну автономію. Проте "українське питання" вона вважала і розцінювала як "ніж у спину революції" і пропонувала почекати до скликання Установчих зборів. Виразником поглядів цієї частини інтелігенції став створений у Києві "Демократичний союз працівників російської культури на Україні", до якого вийшло багато відомих діячів науки та культури. На сторінках української преси точилася жвава дискусія українських діячів з членами "союзу". С.Єфремов щодо його членів, зокрема, і зауважив: "Кожний щирий голос, хоча б він бренив і не в унісон нашим голосам, має право на увагу і його треба вислухати"³.

Частина російської інтелігенції, яка поділяла погляди кадетів, у переважній своїй більшості ставилася негативно не лише до самої ідеї автономної України, а й до національно-культурного будівництва, то розгорнулося, й до справи українізації народної освіти та інших сфер суспільного життя. Вона не заперечувала проти впровадження української мови в початковій школі однак різко виступала проти переходу на неї у вузах та державних установах. Рупором подібних настроїв стала київська газета "Киевлянин", яка у квітні 1917 р. повідомила про створення "Товариства юго-росів". "Югоросом вважається той, - писала газета, - хто визнає за свою мову російську літературну мову, за місце своєї роботи - територію вільної України"⁴. Серед цієї частини російської інтелігенції була дуже поширеною думка про те, що українська мова не має права на самостійне існування, оскільки вона в лише одним з діалектів російської, мовою простого народу, бідною й примітивною і годиться тільки для "домашнього вжитку", а не для високих сфер політики, науки чи мистецтва.

Так само не було єдності у національному питанні й серед української інтелігенції. Довгі роки національного гноблення не минули безслідно. Деяка частина її: русифікувалася, пройнялася великодержавницькими настроями, втратила зв'язок з народом, його мовою та культурою. Природно, вона лишалася осторонь національного руху й приєднувалася до російської інтелігенції.

Однак навіть серед тих, хто підтримав Центральну Раду, існували певні розбіжності, які ставали дедалі помітнішими. Національно-визвольний рух народних мас продовжував зростати. Тимчасовий уряд не йшов на жодні поступки, а Центральна Рада, як і раніше, зберігала лояльність і утримувалася від будь-

яких дій. У цих умовах почав зростати авторитет "самостійників", які закликали до негайного розриву з Росією. 2 червня націоналістична організація "Спілка української державності" провела у Києві масовий мітинг, на якому звучали відверто провокаційні гасла, погрози на адресу російського народу, заклики до негайних дій. Один з доповідачів Ол. Степаненко назвав діячів Центральної Ради "плазунами і старцями", які вимолюють у Тимчасового уряду "якоїсь нещасної автономії"⁵. Відчуваючи, що ситуація виходить з-під їхнього контролю, лідери Центральної Ради повідомляли Тимчасовому уряду: "Стихийний зріст українського руху набирає все більших розмірів, ... відмова Тимчасового уряду може той рух спрямувати в небажаному напрямі"⁶. Націоналістичне крило українського руху також очолювала інтелігенція, яка шукала підтримки й співчуття серед селянських та солдатських мас.

Крім загальноросійських політичних партій, на Україні діяли суто національні політичні об'єднання. Найбільшу кількість місць у Центральній Раді мали Українська партія соціалістів-федералістів, яка об'єднувала українську ліберальну інтелігенцію і наближалася за програмою до кадетів (її лідерами були С.Єфремов, А.Ніковський, Д.Дорошенко), Українська партія соціалістів-революціонерів, очолювана М.Грушевським; Українська соціал-демократична робітничка партія, лідерами якої були В.Винниченко та С.Петлюра. У 1917 р. між цими партіями не було такої гострої ідейної боротьби і розбіжностей, як між російськими. Незважаючи на відмінності у програмно-тактичних настановах, їх об'єднувало те, що всі вони були "партіями українців", тобто відстоювали права української нації.

Національна інтелігенція поділяла в основному погляди саме цих партій. Проте їхні ряди після лютого за рахунок інтелігенції не дуже зросли. На думку С.Єфремова, свідомою частиною була дуже зайнята національно-культурною роботою, і в неї не лишалося часу для політики⁷. З цим можна погодитися, лише варто додати, що провінційна низова інтелігенція ще й дуже погано розумілася на політиці. Її симпатії були на боці Центральної Ради. Вона підтримувала ідею національного визволення. Решта не мала для неї великого значення.

Крайніх правих позицій дотримувалися окремі політичні діячі, групи й течії, так звані "самостійники", які у грудні

1917 р. об'єдналися в Українську партію соціалістів-самостійників. Представництво їх у Центральній Раді було незначним.

Характеризуючи інтелігенцію, дуже складно робити якісь узагальнення. Вони завжди матимуть приблизний, умовний характер. Проте одну особливість, притаманну їй, здається можна вважати загальною. Свідому українську інтелігенцію, незалежно від соціального стану і політичних поглядів, її представників об'єднувала відданість "національній ідеї". Всі політичні події, починаючи з Лютневої революції й громадянської війни, вона сприймала крізь призму цих ідей. Соціальні питання для неї завжди перебували на другому плані. Цього не можна сказати про український народ у цілому, оскільки робітники й селяни пов'язували розв'язання національних і соціальних проблем. І це треба пам'ятати, визначаючи політичні позиції української інтелігенції.

Після Лютневої революції були створені об'єктивні умови для розвитку української мови, культури, освіти. Національно-культурне будівництво стало одним з головних напрямків діяльності Центральної Ради. Широке коло нових завдань постало у зв'язку з цим перед українською інтелігенцією. По-перше, політична діяльність і, по-друге, безпосередня практична професійна робота, спрямована на українізацію суспільного життя та національно-культурне будівництво.

З початком революції українська інтелігенція почала об'єднуватися і створювати різні професійні й громадські організації, які й стали ініціаторами та виконавцями національно-культурного будівництва. Треба нагадати, що Центральна Рада не мала своєї виконавчої влади і коштів. Тимчасовий уряд та його місцеві органи в кращому випадку приймали якісь рішення і виділяли мізерні суми, реальної ж допомоги не подавали ніякої. Все, що було зроблено в галузі освіти, культури, мистецтва у березні-жовтні 1917 р., є заслугою самої інтелігенції - вчителів, акторів, режисерів, журналістів тощо.

Культурне будівництво розпочалося майже на голому місці. Адже перебуваючи у складі царської Росії, Україна отримала і свою шкоду, і національний театр. До того ж, ішов четвертий рік війни, і будь-які спроби перетворень наштовхувалися на елементарні організаційні та матеріальні перешкоди. Однак у 1917 році великою була соціальна активність народу, і насамперед

інтелігенції.

Розпочалася широмасштабна робота по створенню системи української освіти - від початкової до вищої. За кілька місяців було відкрито більш як 50 українських гімназій, створено програми, методичні посібники й підручники. У винятково стислі строки підготували відкриття Українського народного університету, кількох середніх навчальних закладів, Української педагогічної академії та Академії мистецтв, йшли переговори про створення Академії наук. З'явилася українська преса, налагоджувалася книговидавнича справа, поживалося музичне й театральне життя.

Розвиток революційних подій на Україні привів до того, що 10 червня 1917 р. Центральна Рада проголосила I Універсал, яким декларувався початок відновлення української державності, а 3 липня - II Універсал. В результаті вона дістала від Тимчасового уряду дуже обмежену автономію - її визнали крайовою владою, та й то лише у п'ятьох губерніях. Був сформований перший український уряд - Генеральний секретаріат (5 укр. с.-д., 2 есери, 1 с.-р, 1 безпартійний), який очолив В.Винниченко. Після того, як Центральна Рада стала крайовою владою, додалося роботи й інтелігенції - формування міністерств, уряду, влади на місцях тощо. Національно-державне та культурне будівництво захопило її повністю. Безперечно, доба Центральної Ради була "зоряною годиною" української інтелігенції

Загострення політичної ситуації в країні дедалі глибше зачіпало український національний рух. Про це свідчили засідання Центральної Ради, розбіжності у Малій раді, партійні суперечки на сторінках газет і, нарешті, перша урядова криза наприкінці серпня 1917 р. і М.Грушевський, і В.Винниченко подавали у відставку і знову поверталися на свої посади. Есери звинувачували Винниченка і його кабінет в тому, що він орієнтувався на Петроград і нічого не робив для розв'язання внутрішніх питань - земельного, продовольчого та ін. Формування нового складу Генерального секретаріату було доручено Д.Дорошенку - відомому українському діячеві, соціалісту-федералісту, членові Центральної Ради, який із середини квітня до початку серпня виконував обов'язки комісара Тимчасового уряду у Галичині та Буковині. Він писав з цього приводу : "Я не розумію, які власно резони мали соціалісти-революціонери і справжній керма-

нич цілої тої справи проф. Грушевський, коли вони усували Винниченка, який виніс на своїх плечах цілий тягар боротьби за автономію, який весь час стояв у самім осередку руху і придбав собі широку популярність в кругах, які стояли за Центральну Раду" ⁸.

Проте авторитет і популярність В.Винниченка були такими великими, що він очолив і новий, більш поміркований склад Генерального секретаріату (2 укр. с.-д., 3 с.-ф., 1 укр. есер, 1 рос. есер, 1 кадет). Та незгоди і розбіжності не вдалося подолати. Дуже яскраво вони виявилися під час з'їзду губернських та повітових комісарів п'яти українських губерній, проведеного Генеральним секретаріатом 3-4 жовтня 1917 р. Останньому доводилося більше уваги приділяти організаційним питанням, ніж справам керівництва краєм. У складній політичній ситуації давалися взнаки відсутність політичного досвіду, зайва емоційність, амбітність молодих українських урядовців. Центральна Рада почала втрачати свій вплив серед народних мас, які чекали від неї, насамперед, соціальних змін, а розв'язання соціальних питань все відкладалося.

Перемога Жовтня різко змінила становище інтелігенції усієї Росії. Вона фактично була усунута від участі у політичному житті, втратила своє звичне місце у суспільстві, оскільки її головні багатства - знання, професійні навички і талант - девальвувалися, матеріально ж вона, здається, втратила значно більше, ніж інші класи. Тому стара інтелігенція, яка у своїй більшості традиційно залишалася на демократичних позиціях і навіть симпатизувала до жовтня більшовикам; не сприйняла соціалістичної революції. Проте вона і не вчинила їй скільки-небудь значного опору, не вступала як єдина політична сила. Ті, хто залишився в країні, виявили аполітичність, зайняли позицію нейтралітету, що дозволяло їм професійно співробітничати як з Радянською владою, так і з іншими політичними режимами.

Соціалістичну революцію у Петрограді українські кола сприйняли стримано. Місцева інтелігенція, по-перше, не відчувала ніякого співчуття до поваленого Тимчасового уряду, а, по-друге, вважала, що ситуація, яка склалася, сприятиме зміцненню молоді української державності. Наприкінці жовтня влада у Києві перейшла до Центральної Ради. 7 листопада III Універсалом була проголошена незалежна Українська Народна Республіка,

але як федеративна частина Російської республіки. Тому масового саботажу з боку державних службовців, лікарів, вчителів на Україні не спостерігалося, хоч окремі випадки, безумовно, мали місце.

Надії на те, що Україна в такий спосіб залишиться осторонь подій, не виправдалися. Стався розрив стосунків Центральної Ради з Раднаркомом, що фактично означало початок війни між ними. Отут і виявилися наслідки незлагоди в урядових колах: українська революція не вміла захищатися, нові військові сили не були створені, старі виявилися ненадійними. Ставлення української інтелігенції до Радянської влади, до більшовиків змінилося на відверто негативне. Так само вона зустріла і I-ий з'їзд Рад України, поставивши під сумнів законність його самого та проголошеної ним Республіки Рад. Її позиції мотивувалися тим, що в особі Радянської влади вона вбачала загрозу для вже реально існуючого суверенітету України. Крім того, вона вважала, і не безпідставно, що соціалістична революція була "принесена на багнетах з півночі". Хоч Центральна Рада і почала втрачати підтримку народних мас, вона все ж ще користувалася найбільшим авторитетом. На виборах до Установчих зборів у листопаді 1917 р. українські партії отримали 77% голосів, тоді як більшовики тільки 10%⁹.

Центральна Рада не змогла протистояти наступу на Україну радянських військ, присланих з Росії встановленню радянської влади у ряді регіонів. Її військові формування, які поповнювалися в основному за рахунок патріотично настроєної молоді, виявилися нечисленними. Апогеєм патріотичного піднесення, яке панувало в той час серед інтелігенції, стало створення у січні 1918 р. Студентського куреня із студентів Українського Народного університету, університету Св. Володимира та учнів старших класів Української Кирило-Мефодіївської гімназії. Його було відправлено на допомогу невеликому українському підрозділу, який обороняв Бахмацький залізничний вузол. 250 юнкерів, студентів та учнів і 100 гайдамаків 30 січня захищали залізничну станцію Крути від наступаючого з боку Гомеля 6-тисячного загону червоногвардійців та балтійських матросів. Оточений з усіх боків, кинутий своїми командирами, Студентський курень піднявся в останню атаку і загинув у нерівному бою. Жорстоку розправу було вчинено і над полоненими - всіх їх було розстріляно. "Бій під

Крутами був одним з героїчних епізодів у боротьбі, яку провадила невелика частина свідомого національного громадянства за українську незалежність - на сумному фоні загальної байдужості, безладдя та безголов'я", - писав Д.Дорошенко¹⁰.

Після того, як Центральна Рада залишила Київ, місцева інтелігенція пережила жахливі дні більшовицького терору. П'ять днів і ночей більшовики обстрілювали півмільйонне місто з гармат. Захопивши Київ, командуючий більшовицькими військами М.Муравйов видав наказ: "Нещадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції"¹¹. Було розстріляно близько 5 тис. киян, здебільшого офіцерів старої армії та інтелігентів.

У цих умовах підписання українською делегацією на переговорах у Бресті мирного договору з країнами Четверного союзу, яке відбулося 27 січня (9 лютого) 1918 р., було розцінене як перемога. "Ми виконали непохитну волю народів України і заключили сей мир, цілком демократичний і почесний для обох сторін. Цей мир повертає Українській Народній Республіці всі втрачені за час цієї війни українські землі. Він не має в собі ні явних, ні потайних контрибуцій. Він повертає до нового життя змучені і виснажені маси нашого народу" - писала газета "Вісник Ради Народних міністрів" 30 січня 1918 р.

Протягом деякого часу після повернення Центральної Ради до Києва інтелігенція перебувала в стані ейфорії, тим більше, що командування окупаційних військ поки що не втручалось у внутрішні українські справи. Пожвавилось культурне життя. 18 березня відновив заняття Український народний університет. З перших чисел березня запрацювали українські театри, вийшли чергові номери журналів. Велику активність виявляло Міністерство освіти. Було навіть проведено конкурс українських поштових марок, на якому розглядалось близько 40 проектів.

Розгін Центральної Ради і проголошення гетьманської влади були розцінені демократичними українськими колами як загроза всій національній справі. Реакція на гетьманський переворот була одностайною: невизнання. УПСР, УСДРП і навіть більш поміркована УПСФ відмовилися співробітничати з гетьманом. Тому гетьманська адміністрація складалася з діячів, які хоч і були українцями за походженням і стояли на ґрунті самостійності

України, але не брали раніше участі в українському національному русі і були маловідомими українським колам, не користувалися їхньою довірою і здавалися їм чужими. Українська інтелігенція, яка тільки-но пережила величезне національне піднесення і вся перебувала під враженням боротьби за національну самостійність, не могла примиритися з тим, що на чолі українського уряду стояли діячі, які не брали участі в цій боротьбі. А тому і політичний курс, взятий урядом, його опора на власницькі елементи, здавався українській інтелігенції, вихованій в радикальних поняттях, за чорну реакцію, і ніякі заходи нового уряду, спрямовані на розвиток освіти і культури, не могли примирити українську інтелігенцію з гетьманщиною. Зі свого боку, і гетьманський уряд не поспішав із заходами, які б допомогли досягти взаєморозуміння з українськими колами.

Згодом у стані української демократії з'явилися певні розбіжності. Праве крило, вважало, що українську державність, хай і в особі гетьманської держави, треба зберегти за всяку ціну. Перевагу воно віддавало парламентарно-еволюційним формам боротьби. Велика група діячів цієї орієнтації (переважно есери) невдовзі дістали посади, у гетьманському уряді. Ліве крило виступало проти всякого співробітництва з режимом, який розтоптав українську революцію. Воно закликало до відкритої боротьби проти нього. До речі, твердо, послідовну позицію щодо гетьманщини зайняв М.Грушевський, який категорично відновився брати участь навіть у чисто культурній діяльності. Тоді ж стався розкол у двох найбільш радикальних українських партіях - УСДРП та УПСР створилися незалежні ліві групи. Перша, невелика, кількість українців емігрувала за кордон.

Згодом відбувається консолідація сил української демократії, селянства і робітничого класу, спрямована проти окупантів і гетьманщини. Фактично був створений єдиний національний фронт в особі Українського Національного союзу (серпень 1918 р.), до якого увійшли всі ліві та центристські українські партії й громадські організації, за винятком лівих груп УПСР та УСДРП. Популярність його серед інтелігенції швидко зростала.

В результаті всенародної боротьби гетьманщину було повалено. Відновилася УНР, на чолі якої стала Директорія - урядовий орган з п'яти осіб під керівництвом В.Винниченка. Доба Директорії, на нашу думку, є найбільш трагічною сторінкою української

революції, бо саме тоді розпочався незворотний процес руйнації єдиного національного фронту, збільшилася прірва між інтелігенцією і народом.

У своїй Декларації від 26 грудня 1918 р. Директорія проголосила владу трудящих й запропонувала обрати верховний орган - Конгрес трудового народу України з представників селянства, робітництва та трудової інтелігенції, а також обіцяла провести земельну реформу та інші соціальні перетворення. Проте тодішнє керівництво УНР виявилось неспроможним здійснити які-небудь реальні заходи з обіцяного. Воно було паралізовано гострими ідейними суперечностями. Голова Директорії В.Винниченко та прем'єр-міністр В.Чехівський близькі за своїми поглядами до більшовиків, перебуваючи на крайньому лівому фланзі, не знаходили спільної мови з іншими урядовцями. А тим часом реальна влада опинилася в руках військових командирів - отаманів. "Отамани не тільки військові справи вирішували, а й усі політичні, соціальні й національні, - писав В.Винниченко у "Відродженні нації". І хоч твір цей надто суб'єктивний, з деякими думками його автора можна погодитися: "Це була група. молодих, енергійних, до фанатизму й екстазу пронятих національним чуттям людей. Вся вага військових операцій проти гетьманщини лягла на їхні плечі й через те вони вважали себе визволителями України. Не довіряючи політичним діячам і партіям, будучи мало освіченими в політичних питаннях, маючи психіку і світогляд звичайних обивателів-демократів, а з другого боку гадаючи, що треба виявити "тверду, залізну владу", ці молоді люди взяли й політично "визволяти" Україну... І через те декрети Директорії, її благі наміри, її декларації були собі хорошими словами, а в дійсності були отаманські діла з поганими наслідками"¹²

Чий прихильником стала тоді інтелігенція, сказати важко. З одного боку, вона не виправдовувала каральних експедицій Болбочана та Коновальця проти українських робітників і селян та єврейські погроми. Але, з іншого, її лякала й перспектива "української соціалістичної революції в національних формах", якої прагнув В.Винниченко. І тому, серед інтелігенції панувала розгубленість, вона втрачала орієнтири. Про розмежування думок в українському русі свідчила і зміна керівництва ним, яке перейшло до С.Петлюри. Він не був такою яскравою особою, як його попередники М.Грушевський та В.Винниченко, що в той період

остаточно відійшли від національного руху. Симон Петлюра до 1917 р. відомий як діяч УСДРП, публіцист, редактор журналу "Украинская жизнь" (виходив у Москві). Як голова Української ради Західного фронту прибув на I-й Український військовий з'їзд, був обраний членом Українського Генерального військового комітету. У першому складі Генерального секретаріату дістав посаду генерального секретаря військових справ. Очолював військове керівництво повстанням проти гетьманщини, командував військами Директорії, з лютого 1919 р. - її голова.

В той час поглибився і оформився організаційно розкол у лавах УСДРП та УПСР. Радикальні ліві групи стали повністю незалежними. Тривала еміграція української інтелігенції за кордон.

Свою політику стосовно інтелігенції у 1919 р. КП/б/У та радянська влада будували відповідно до рішень III з'їзду КП/б/У, який охарактеризував національну інтелігенцію як силу контрреволюційну¹³. Радянська влада, яка з недовірою ставилася до всієї інтелігенції, особливо не довіряла українській. Керівні діячі України Г.П'ятаков, Х.Раковський та ін. неправильно оцінювали національний рух. Воші не тільки не бачили його прогресивного змісту, а й вважали перешкодою на шляху до світової революції. Примарна ідея світової революції здавалася більшовикам близькою до реальності (події в Угорщині, Німеччині тощо). І в Україні, де національне питання було чи не найбільш важливим з усіх політичних питань, державна політика проводилася в дусі національного нігілізму. Все це й антинародна земельна та продовольча політика викликали незадоволення серед найширших верств населення України, і насамперед, селянства та інтелігенції. Політичні настрої останньої в той час можна визначити як неприхильний нейтралітет щодо радянської влади. Відсутність підтримки з боку населення і стала головною причиною швидкого просування Денікіна на Україну.

Денікінщина виявилася для народу України, як і попередній період, тяжким випробуванням. Соціально-економічна політика режиму, який захищав інтереси великих власників, не могли задовольнити ні українське селянство, ні демократичну інтелігенцію. Національна політика будувалася в дусі великодержавного шовінізму - "великої і неділимої" Росії. Під час повстансько-партизанської боротьби проти денікінщини певний авторитет в україн-

ських колах здобула Українська комуністична партія (боротьбистів), яка була створена у серпні 1919 р. з лівих груп, що відокремилися від УПСР та УСДРП - т. зв. "боротьбистів" і "незалежників".

В останній рік громадянської війни серед інтелігенції спостерігалось посилене політичне розмежування. Ні, вона не втрачала віри в національні ідеали, проте дедалі більше розчаровувалась в тому національному русі, який існував реально. Угода Петлюри з Пилсудським і прихід поляків на Україну, багато інших "поступок" змінили політичний характер національного руху. Демократичний національний рух, який підтримував весь народ України, під тиском об'єктивних і суб'єктивних обставин, набував дедалі реакційнішого й терористичного характеру. Частина інтелігенції, тісно з ним пов'язана, змушена була емігрувати слідом за відступаючими польськими військами. Не тільки ідейні розходження з радянською владою були причиною виїзду на захід, а також "страх переслідувань, небажання власною шкурою платити за гріхи Петлюри й Пилсудського"¹⁴.

Інша частина інтелігенції була готова прийняти радянську владу, але при умові, що вона забезпечить національні права українського народу та суверенітет України. Такі погляди поділяв, зокрема, В.Винниченко, який у вересні 1920 р. писав у своєму щоденнику: "Інтелігенція вже почала було перетрушувати свою хуторянську ідеологію, передивляється свій ідейний багаж, щиро готується до прийняття революції. Вона збиралась уже щиросердно і нелукаво служити радянській владі, тільки б вона була своя, українська"¹⁵.

Здавалося, об'єктивні умови для цього існували. Резолюція VIII Всеросійської конференції РКП(б) "Про Радянську владу на Україні" обіцяла таку національну політику, яка б гарантувала суверенітет українського народу. Партія боротьбистів підтримувала радянську владу, її представники увійшли до Всеукраїнського, а пізніше дістали деякі державні посади (зокрема один з лідерів боротьбистів Г.Гринько став народним комісаром освіти). Проте шлях до взаєморозуміння був складним. Резолюцію було прийнято, однак керівництво на місцях не поспішало втілювати її в життя. Деякі зміни на краще відбулися, але дуже незначні. Майже весь партійний, радянській, військово-адміністративний апарат, як і

у 1919 р., складався з керівних працівників РСФРР. У своїй діяльності вони не враховували місцевих умов. З березня 1920 р. почалась т.зв. "самоліквідація" партії боротьбистів. Союз з боротьбистами був потрібний більшовикам лише доти, доки вони не забезпечили підтримки з боку українського селянства та інтелігенції. Становите ускладнювалося повною відсутністю демократичних структур у всіх сферах партійного, державного і громадського життя. І цілком зрозуміло, що український інтелігенції як і раніше гаряче відданій національній справі, було дуже важко або й неможливо прийняти ту жорстку схему життя і поведінки, яка їй пропонувалася. Тому у другій половині 1920 р. і у 1921 р. еміграція української інтелігенції продовжувалася. За своїми масштабами вона була масовішою, ніж у Росії.

В той же час відбувалося і зближення частини української інтелігенції з радянською владою. Це були, головний чином, молоді люди, за своїми поглядами близькі до боротьбистів, що відійшли від національного руху через ідейні розбіжності. Певного порозуміння було досягнуто і з окремими представниками творчої інтелігенції. Вони, як і раніше, були захоплені культурними справами, ставлення радянської влади до яких змінилось на краще. Розвиток національної культури був проголошений одним з напрямків радянського культурного будівництва. Отже, стверджувати, то на кінець громадянської війни українська інтелігенція підтримувала радянську владу, немає серйозних підстав. Примирення, так само як і значна рееміграція української інтелігенції, стали реальністю тільки у середині 20-х років.

Українська інтелігенція пройшла крізь революцію складним шляхом. Вона очолила боротьбу української нації за своє національне визволення, дала ідеологів і вождів цього руху, несла на собі тягар національно-культурного й національно-державного будівництва. Протягом періоду, який ми розглянули, політичні настрої інтелігенції змінювалися під впливом подій усередині національного руху, так і громадянської війни. Представлена еволюція політичних поглядів української інтелігенції має загальний, приблизний характер, але одночасно даже яскраво характеризує її саму. Трагізм становите інтелігенції полягав у тому, що їй, прихильниці національних ідеалів, доводилося жертвувати іншими своїми ідеалами й принципами - гуманізмом, демократією.

Тому зміна політичних орієнтацій української інтелігенції нам вбачається як пошук шляхів національного самовизначення України, яке вона допускала в межах будь-якого суспільного ладу.

Література

1. Костиков В. Не будем проклинать изгнание... Пути и судьбы русской эмиграции. - М., 1990; Наше Отечество: Опыт политической истории. - М., 1991. - Т.1-2; Россия на рубеже веков: Исторические портреты.- М., 1991.
2. Эти голоса не были услышаны // Родина.- 1990. - № 1,- С.94.
3. Нова рада. - 1917. - 22 черв.
4. Нова рада. - 1917. - 7 квіт.
5. Народна воля. - 1917. - 17 черв.
6. Народна воля. - 1917. - 19 черв.
7. Нова рада. - 1917. - 9 квіт.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле.- Львів, 1923. - Ч.П. - С.7-8.
9. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедія. - К., 1987. - С.570.
10. Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. - Ужгород, 1932. - Т.І. - С.284.
11. Там же. - С.294.
12. Винниченко В. Відродження нації. - Київ-Відень, 1920.- Ч.ІІІ. - С182-183.
13. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з"їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2-х т. - К., 1976. - Т.І. - С.31.
14. Любченко М. Чотири роки української еміграції // Червоний шлях. - 1923. - № 2. - С119.
15. Винниченко Владимир. Из дневников // Дружба народов. - 1989. - № 12. - С.195.

10.